

Ağız Verilerinin Etimoloji Çalışmalarına Katkısı: “söylesâne” Örneği

Leylâ Karahan*

Özet: Dil problemlerinin çözümünde başvurulan kaynaklardan biri de ağız verileridir. Kelime ve eklerin ses yapısındaki değişme evrelerini bazen tarihî metinlerden değil ağızlardan takip etmek mümkün olmaktadır. Ağız verilerinin, etimoloji çalışmalarına da çözücü veya destekleyici katkıları vardır. Bilinmeyen veya tartışmalı olan dil yapıları, bazen bir yörede karşımıza çıkan bir ipucu ile çözümlenir. Bu yazıda Nevşehir ağızlarına ait söylesâne örneğinden hareketle -sAnA ekinin yapısı tartışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Ağızlar, etimoloji, -sAnA eki

The Contribution of Dialectal Datas to Etymological Studies: Example of “söylesâne”

Abstract: Dialect data is one of the reference resources to solve the linguistic matters. In some instances, we are able to identify the phonetic evolution of words and affixes not with reference to historical texts, but with reference to dialect data. Dialect data is also helpful and supportive for etymological studies. Some previously unknown or controversial linguistic structures can be defined by means of dialectological clues. In this paper, we will discuss the linguistic structure of -sAnA based on the söylesâne usage in Nevşehir dialects.

Key words: Dialects, etymology, -sAnA affix

Türkiye Türkçesi ağızları, ses, şekil ve söz dizimi özellikleri ve söz varlığı ile sadece dil bilimi için değil, tarih, etnoloji, halk bilimi, sosyoloji ve başka disiplinler için de araştırcılara çok değerli malzemeler sunar. Bu malzeme yardımıyla bir bilinmeyen aydınlatılabilir, bir yanlış hüküm düzeltilebilir veya bir dil olayının sebebi ortaya çıkarılabilir.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Ankara, leylakarahan@yahoo.com

Ağız verilerinin, etimoloji çalışmalarına da çözücü veya destekleyici katkıları vardır. Standart dilden farklı olarak çok varyantlı ve zengin bir kelime ve ek dağarcığı ile âdeta bir dil laboratuvarı görünümünde olan Türkiye Türkçesi ağızları, etimoloji çalışmalarında mutlaka yardımına ihtiyaç duyulan bir dil alanıdır. Kelime ve eklerin ses yapısındaki değişme evrelerini bazen tarihî metinlerden değil ağızlardan takip etmek mümkün olmaktadır. Bilinmeyen veya tartışmalı olan dil yapıları, bazen bir yörede karşımıza çıkan bir ipucu ile çözümlenir. Karakteristik olması bakımından araştırmalarda çok sık verilen *-yor* örneğini hatırlayalım. *Yorır* kelimesinin *-yor* şekline gelmeden önceki (*-yorır*, *-yorur*, *-yori*, *-yori*, *-yörür*, *-yörü vb.*) ve *-yor*'dan sonraki (*-yo*, *-yö*, *-yu*, *-yü vb.*) aşamalarını canlı dil olan ağızlardan takip edebiliyoruz. Tarihî metinlerde hiç tanığı olmasaydı, mesela Niğde ağızlarından alınan *duruyorur*, *çihiyorur* (Karahan 1996: 141), *Muğla ağızlarından alınan geliyomaz* (Ercilasun 2007: 376-378) örnekleri bile *-yor* ekinin kökeni hakkında bilgi vermek için yeterli olacaktı. Urfa ağızlarının özelliği olan *biye*, *siye* şekillerinin *baña*, *saña*'dan mı değiştiği yoksa bunların **bi* zamiriyle mi bağlantılı olduğu tartışılırken, Besni ağızlarında karşımıza çıkan *miye* şekli, kelime başında önce *b>m* değişmesine sebep olmuş, sonra da *y*'ye değişerek kaybolmuş bir damak *ŋ*'sini işaret etmekte (Sökmen 2011: 107), böylece bu yapıların etimolojisine ışık tutmaktadır.

Bu yazıda, ağız verileri yardımıyla, fiillere getirilen *-sAnA* (*gelsene*, *alsana*) ekinin yapısı hakkındaki düşüncelerimi aktaracağım.

Dil Araştırmaları dergisinin 8. (Bahar 2011) sayısında Yrd. Doç. Dr. Habibe Yazıcı Ersoy'un *Başkurt Türkçesinde -sX ve -hAnA Kiplik İşaretleyicileri* başlıklı kapsamlı bir yazısı yayımlandı. Bu yazının bir bölümünde kiplik işaretleyici olarak isimlendirilen *-hAnA* (*-sAnA*) ekinin yapısı geniş bir literatür eşliğinde incelenmiş, çeşitli görüşler değerlendirilmiş ve ekin Başkurt Türkçesindeki işlevleri örneklerle anlatılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit ettiğim bir veriyle bu değerli araştırmaya bir katkıda bulunmak istedim.

Kaynaklarda *rica*, *istek*, *öğüt*, *temenni*, *emir*, *yalvarma*, *nezaket vb.* işlevlerinden söz edilen ve tarihî metinlerde de örnekleri (*kelsene*, Atalay 1945: 87) bulunan *-sAnA* eki, bugün bazı lehçelerde, Gagavuz Türkçesinde (*alsana*, *başlasana*, KTLG 706), Türkmen Türkçesinde (*alsana* 711), Kırım-Tatar Türkçesinde (*alsana*, *bilsene*, KTLG, 719), Başkurt Türkçesinde (*alhana*, *bilhänä*, KTLG, 723) aynen veya bazı ses değişmeleriyle kullanılmaktadır. Ekin bazı yazı dillerinde çokluk 2. şahıslar için *-sAnıza*, *-sAnıza* şekilleri de vardır.

-sAnA ekinin yapısı ile ilgili görüşlerin bir kısmı Yazıcı Ersoy 2011'den naklen özetle şöyledir:

Birinci görüş: *-sAnA* eki, şart eki *-sA*, teklik 2. şahıs eki *-n* ve seslenme edatı *A'nın* birleşmesinden oluşan bir yapıdır. Bu görüşte olan Deny, 3. şahıslarda

da *A* yerine *ya* seslenme edatının kullanıldığını belirterek *yazsa ya, yazsalar ya* örneklerini verir. Ergin, Lewis gibi başka bazı araştırmacılara göre de ekin yapısı böyledir.

İkinci görüş: *-sAna* eki, *-sA* şart eki, teklik 2. şahıs *-n* eki ve *-A* pekiştirme ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Birinci görüşten farkı, *-A*'nın seslenme edatı değil pekiştirme eki kabul edilmesidir. Türkçede pekiştirme konusu ile ilgili araştırmaları bulunan Üstüner, bu görüştedir.

Üçüncü görüş: *-sAna* eki, *-sA* ve *-nA* pekiştirme enklitiklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde *-sA* enklitiği *-sA* şart ekiyle; *-nA* enklitiği de şahıs eki *-n* ve *-A* seslenme edatı ile bulaşma içerisine girmiştir. Bu görüşün sahibi Ercilasun, *-sA*'nın enklitik olduğunu ispatlamak üzere Kırım-Tatar Türkçesinden *oku* anlamındaki *okusa* örneğini verir. Yazıcı Ersoy, *-sAnIzA* ekinde çokluk 2. şahıs ekinin kullanılıyor olmasının *-sA-nA* etimolojisini zayıflattığını; buna karşılık edebî dilde damak η 'sini koruyan Başkurt Türkçesinde *-hAnA* şeklinde olması gereken ekin *-hAna* şeklinde olmasının ve çokluk 2. şahsının bu yazı dilinde kullanılmayışının *-sA-nA* etimolojisini kuvvetlendirdiğini ileri sürer (Yazıcı Ersoy 2011: 68-71).

Türkiye Türkçesinde hem standart dilde hem de Türkiye Türkçesi ağızlarında *-sAna* ve *-sAnIzA* ekleri kullanılmaktadır. Damak η 'sinin korunduğu ağız gruplarında ekin *-sAnA*, *-sAnIza* olması beklenir. Nevşehir ağızları, damak η 'sini koruyan ağızlardan biridir ve bu ağızlarda teklik 2. şahıs eki damak η 'li olmasına rağmen *-sAna* eki, ince ve kalın ünlülü bütün fiil tabanlarından sonra *-sâne* şeklindedir: *söylesâne bahsâne, otursâne* (Korkmaz 1963, 120, 122, 200). Bu yapı, nasıl yorumlanabilir? *-sâne* şekli, ekin etimolojisi ile ilgili bize hangi ipuçlarını verebilir?

Ekin yapısındaki üç özellik dikkat çekicidir. Bunları *söylesâne* örneği üzerinde inceleyelim:

1. *-sâne* ekinin ilk ünlüsü, daima kalındır. *söylesâne* örneğinde de açıkça görüleceği üzere ek, ince taban ünlüsüne rağmen neden kalın ünlülüdür?

2. *-sâne* ekinin ikinci ünlüsü, daima incedir. Ekin ilk ünlüsü kalın olmasına rağmen neden ikinci ünlüsü incedir?

3. *-sâne* ekinin birinci ünlüsü, uzundur. Bu uzunluğun sebebi nedir? Ekteki uzunluk düşen bir sesin sebep olduğu telafi uzunluğu olabilir mi?

4. *-sâne* eki, teklik 2. şahıs için kullanılır. 2. şahıslarda ek, bu ağızlarda η 'lidir. Buna rağmen ekin yapısında damak ünsüzü η değil diş ünsüzü *n* bulunmaktadır. Nevşehir ağızlarında *-sâne* ekindeki teklik 2. şahıs eki *-n* nerededir? Değişmiş midir, kaybolmuş mudur?

Şimdi bu soruların cevapları üzerinde düşünelim. Ekin yapısının *-se- η -ne*

olduğu varsayımından yola çıkarsak böyle bir izahta *-se*, istek eki; *-ŋ*, teklik 2. şahıs eki; *-ne* ise bir pekiştirme eki (enkliktiği) olacaktır.

1. *-sâne* ekinin ilk ünlüsü Nevşehir ağızlarında daima kalındır. Bu yöre ağızlarında sebepsiz ünlü kalınlaşmaları görülmez. Kalınlaşmalar genellikle ya kalın ünlülerin ince ünlüleri, ya da *k, g, ğ, ŋ* damak ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüleri etkilemesiyle ortaya çıkar. Mesela *dünür* kelimesinde damak ünsüzü *ŋ*, Nevşehir ağızlarında ve aynı gruptaki diğer ağızlarda birinci ünlüyü yarı kalınlaştırarak *dünür* şeklinde değiştirmiştir (Karahan 1996: 119).

söylesâne örneğinde kalınlaştırıcı bir ünlü olmadığına göre bu yapıda kalınlaştırıcı bir ünsüz aramak gerekir ki o ünsüz, *ŋ*'dir. O hâlde başlangıçta ekin yapısında *ŋ* ünsüzü vardı ve ek, Nevşehir ağızlarında ince ünlülü fiil tabanlarından sonra *-seŋne* (*söyleseŋne*), kalın ünlülü fiil tabanlarından sonra da *-saŋne* (*alsañne*) şeklindeydi. Damak ünsüzü *ŋ*, ince ünlülü fiil tabanlarında kullanılan *-seŋne* şeklinin ilk ünlüsünü kalınlaştırmış ve ek *-saŋne* şekline dönmüştür. Ancak değişme devam etmektedir.

2. *-sâne* ekinin ikinci ünlüsü Nevşehir ağızlarında daima incedir. İlerleyici ünlü benzeşmesinin sistemli olduğu Nevşehir ağızlarında birden çok heceli eklerde böyle bir uyumsuzluk görülmez. Hâlbuki kalınlık-incelik uyumu çerçevesinde *-sâne* ekinin ikinci ünlüsünün de ilk ünlüye bağlı olarak kalın olması beklenirken sadece ince ünlülü fiil tabanlarında değil mesela *alsâne* gibi kalın ünlülü fiil tabanlarında da ekin ikinci ünlüsü inceliğini korur. Bu yapıda aslında ince ünlülü olan *-ne* pekiştiricisi, standart dilde ve başka ağızlarda *-sAna* şeklinde uyuma tabi olurken, Nevşehir ağızlarında asli şekli olan *-ne*'yi korumuştur.

3. *-sâne* ekinin ilk ünlüsü uzundur. Bu uzunluğun ikincil bir uzunluk olduğu açıktır. İkincil uzunlukların bir kısmı, vurgudan veya kişisel söyleyiş özelliğinden kaynaklanabilir. Ancak *-sâne* eki yörenin tamamında, hatta Kırşehir (silsâne, Günşen 2000: 145) ve Kayseri 'ağızlarında da kullanılan bir ek olduğu için bu ihtimaller geçerli değildir. Düşen ses veya heceyi telafi etmek üzere düşen birime en yakın ünlü uzatılır. Bu uzunluk da düşen bir sesin sebep olduğu telafi uzunluğudur. Ekin asli şekli olarak kabul ettiğimiz *-se-ŋ-ne* yapısında, *ŋ* ve *n* ünsüzleri yan yana bulunmaktadır. Türkçede bu iki sesin, arka arkaya boğumlanmaları fonetik olarak zordur. Bundan dolayı bu iki ses hiçbir kelimedede uzun süre yan yana bulunmaz; değişir veya düşer. *-se-ŋ-ne* örneğinde de dil bu zorluğu, seslerden birini, *-ŋ*'yi düşürerek ortadan kaldırmıştır. Düşen ses ekin ilk ünlüsünü uzatır. O hâlde ekin ilk ünlüsünün uzunluğu *ŋ*'nin düşmesinden kaynaklanmaktadır.

1 *-sâne* şeklinin Kayseri ağızlarında da kullanıldığına dair bilgi, soruşturmaya elde edilmiştir.

4. *-sâne* ekinde damak *η*’si değil dış *n*’si vardır. Damak *η*’sini çok seven, hatta bazı kelimelerde dış *n*’sini bile damak *η*’sine değiştiren (mesela *dünyä, oñsuz, pañga yoñsa, Korkmaz 1963: 72, 89*) Nevşehir ağızlarında teklik 2. şahıs eki damak *η*’li olmasına rağmen *-sâne* ekinde dış *n*’si olması düşündürücüdür. Aynı ekin kullanıldığı Türkmen, Kırım-Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de teklik 2. şahıs eki damak *η*’li, ama *-sAnA* eki dış *n*’lidir.

Ünlü uzunluğunun sebebini açıklarken *-η*’nin düştüğünü belirtmiştik. Bu düşme sonunda *-η* şahıs ekinin işlevi de *-ne* pekiştirme ekinin başındaki *n* ünsüzü üzerine yüklenmiştir. *-sâne* ekindeki *n*, artık hem teklik 2. şahıs eki hem de pekiştirme eki *ne*’nin başındaki *n*’yi temsil etmektedir. Ekle ilgili açıklamalarda *n*’nin iki morfemin birden yerini tuttuğu göz ardı edildiği için *-n* şahıs eki; *-A* da seslenme edatı veya enklitik kabul edilmiştir. Hâlbuki bu yapıda *-e* değil *-ne* pekiştiricisi bulunmaktadır.

Ne, çeşitli dönem ve lehçelerde kullanılmış bir pekiştirme morfemidir. Et-Tuhfetü’z-Zekiyye’deki *kelsenğizne* örneğinde bu pekiştirici, net bir şekilde görülmektedir (Atalay 1945: 87). Türkiye Türkçesi ağızlarında *-sAnA* ekinden başka yapılarda da, özellikle *-CA* ekli zarf/sıfat görevindeki isimlerde (*iyicene, yavaşçana, Günşen 2000: 107, 216; usulcana, Mutlu 2008: 227; epeycene, Buran-Oğraş 2003:123; güzelcene, Erten 1994: 37; oylecene, Demir 2006: 345*) ve edatlarda (*bilene, Yıldırım 2006:153; deyokına, Korkmaz 1956: 30*) *-ne* pekiştiricisi kullanılır.

Tarihî ve bugünkü lehçelerde, *-sAnA* ekinin farklı morfemlerle varyantlaştığı görülür. Mesela Müyessiretü’l-Ulum’daki “*ve dahı emr-i hazırı bir yüzden dahı isti’mal eylerler, bilseñene gibi, okısañana gibi; kezalik bundan bir murad eylerler, yani serzeniş kasd eylerler mübalaga tariki üzre* (Karabacak 2002: 23)” ifadesinde geçen *bilseñene, okısañana* örneklerinde katmerli bir pekiştirme vardır. Burada damak *η*’si korunmuştur; çünkü *-η* şahıs ekinden hemen sonra *-A* veya *-An* morfemi gelmektedir. Böylece *η* ve *n* ünsüzlerinin yan yana bulunması *-A* veya *-An* ile engellenmiştir. Dede Korkut’taki *kurtarsañane* (Ergin 1963: 220) örneği de aynı yapıdadır. Tarihî metinlerde geçen bu şekillerde *-An, -A* ve *-ne* pekiştiricilerini ayırmak zordur. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde kullanılan *-sAnAn* ekindeki pekiştirici, Sertkaya’ya göre *-An*’dır. Sertkaya, bu pekiştirici ile ilgili makalesinde, Osmanlı ve Azerbaycan sahasındaki bazı eserlerde geçen *-sAnAnA* ekinin yapısını da *-sA-η-An-A* şeklinde açıklar. Ona göre, *-An* pekiştirici; *-A* ise “vokativ (çağrı hâli, hitap hâli)” ekidir (Sertkaya 1989: 336-340). Türkiye Türkçesi ağızlarında da *-sAnA*’ya benzer başka yapılar vardır. Mesela yine Nevşehir ağızlarında çokluk 2. şahıs için kullanılan *-sâneñize* (söylesâneñize, *Korkmaz 1963: 138*) eki, bir başka katmerli pekiştirme örneğidir. Burada teklik 2. şahıs için kullanılan pekiştirilmiş *-sâne* eki üzerine, çokluk 2. şahıs eki *-ñiz* ve *-A* pekiştiricisi getirilmiştir. Hacıeminoğlu’nun Konya ağızından

kaydıyla verdiği *-sAηnA* şekli ise ya *-sAη* eki üzerine gelmiş bir *-nA* pekiştiricisini yapısında barındırıyor, ya da *-sA-η-An-A* veya *-sA-η-A-nA* şekllinden ortaya çıkmış bir ünlü düşmesi olayını yansıtıyor olmalıdır (Hacıeminoğlu 2000: 151). Aydın ağızlarından alınmış *vēsāñä* (Korkmaz 1956: 77) örneğinde ise damak *η*'si korunduğuna göre pekiştirme herhâlde *-A* (*-sä-η-ä*) ile yapılmıştır. Tabii *-sä-η-nä* şekllinden *n* düşmesi değilse. Ama düşmenin ekin yapısına etkisi, *vēsāñä* örneğinde görülmemektedir.

Sonuç:

1. Tarihî metinlerdeki *-sAηAnA*, *-sAηIznA* ve mesela Amuderya Türkmen Bölgesi ağızlarındaki *-sAηIzIA* ve *-sAηIzIAN* (Kargı Ölmez 2004: 2229) şekilleri de ekin yapısında mutlaka (*-A*, *An*, *-nA*, *-IA*, *-IAN*) bir pekiştiricinin bulunduğunu gösteriyor ki ekin etimolojisi üzerindeki tartışmalarda araştırmacılar bu noktada hemfikirdir.

2. Nevşehir ağızlarında kullanılan *-sāne* ekinin yapısı, bizi ekin etimolojisiyle ilgili birtakım sonuçlara götürmektedir. Ekteki ünlü kalınlığı, ekte artık mevcut olmayan *η*'yi; ünlü uzunluğu, düşen *η* ünsüzünü; ünlü inceliği de *ne* pekiştirme eki/enklitiğini işaret etmekte; bunlar da ekin *-sA-η-ne* şeklindeki etimolojik izahını mantıklı kılmaktadır. Ekle ilgili ağız ve lehçelerdeki yapı çeşitliliğini, pekiştiricilerin farklı oluşuna bağlamak mümkündür.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- BURAN, Ahmet -Şerife OĞRAŞ (2003), *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ Valiliği Yayınları, Elazığ.
- DEMİR, Necati (2006), *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), “Muğla Ağızında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 376-378.
- ERGİN, Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERTEN, Münir (1994), *Diyarbakır Ağızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜNŞEN, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARABACAK, Esra (2002), *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulum*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leylâ (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhâl (2004), Amuderya Bölgesi Türkmen Ağızları, V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri-II, 20-26 Eylül 2004 Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 2221-2230.

- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-I Fiil, Basit Çekim* (2006), (Editör: Ahmet B. Ercilasun), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1956), *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1963), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- MUTLU, Hüseyin Kahraman (2008), *Balıkesir İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük) (I-II Cilt)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- SERTKAYA, Osman F. (1989), *-AN/-EN Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine*, TDAY-Belleten 1989, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 335-352.
- SÖKMEN, İsmail (2011), *Bismil Türkmen Ağızı*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003), *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2011), *Başkurt Türkçesinde -sX ve -hAnA Kiplik İşaretleyicileri*, Dil Araştırmaları, Sayı: 8 (Bahar 2011), s. 51-76.
- YILDIRIM, Faruk (2006), *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.